

Zofia Lipnicka

architekt

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie

ŚCIEŻKA PRZYRODNICZO-HISTORYCZNA „BOLKO” W HNISZOWIE

Historyczne siedziby ziemiańskie zachowane jako pozostałości parków, ogrodów lub innego rodzaju zieleni, nie mające zabudowań, często popadają w zapomnienie. O ile ukształtowanie terenu, stanowiące jeden z elementów kompozycyjnych parku, ulega bardzo powolnym przeobrażeniom, o tyle zielen jest elementem wciąż żywym, zmieniającym się, zależnym od warunków zewnętrznych.

Naturalny odrost i pojawianie się mniej wymagających gatunków drzew i krzewów powoduje zarastanie terenu. Starzejące się drzewa, niszczone przez szkodniki i czynniki atmosferyczne, usychają. Ich miejsce zajmują nowe nasadzenia, pod względem doboru gatunków i lokalizacji niezrządkiem niekontynuujące pierwotnych założeń kompozycyjnych parku.

Położenie dawnych zespołów rezydencjonalnych wśród terenów rolniczych powoduje stopniowe wkraczanie w nie pól uprawnych i współczesnych siedlisk. Wszystkie te czynniki, zarówno działanie człowieka, jak i samej natury, powodują, że kolejne założenia parkowe – świadkowie historii – odchodzą w zapomnienie. Stąd też wynika potrzeba pokazywania takich obiektów, podkreślania ich piękna i celowości kompozycji, dbania o poszczególne składniki, wyróżniające je z otoczenia i przypominające o ich dawnych mieszkańcach.

Tereny wschodniej Polski o rolniczym charakterze i słabym uprzemysłowieniu obfitują w pozostałości dawnych majątków ziemskich. W regionie nadbużańskim liczne są pozostałości

1. Dąb Bolko, jeden z najstarszych i największych pomników przyrody Lubelszczyzny. Wszystkie fot. S. Czerwińska.

1. The Bolko oak tree, one of the oldest and largest monuments of Nature in the region of Lublin. All photos: S. Czerwińska.

parków zlokalizowane nad Bugiem tuż przy obecnej granicy Polski. Osiedlanie się ludzi na tych terenach spowodowane było zapewne względami strategicznymi związanymi z przeprawami rzecznyymi. Nie można jednak pominąć walorów estetycznych krajobrazu nadbużańskiego i przyrody, które miały znaczący wpływ na kształtowanie najbliższego otoczenia historycznych zespołów.

Jednym z przykładów zachowanych obiektów tego typu, położonych w pasie nadbużańskim w województwie lubelskim, są pozostałości dawnego zespołu dworskiego w Hniszowie na terenie gminy Ruda-Huta. Zrealizowana tam w 2004 r. ścieżka przyrodniczo-historyczna stanowi dobry

przykład działania podjętego na rzecz rewitalizacji i ochrony zabytkowych parków poprzez ich udostępnienie i popularyzację.

Nazwa ścieżki: „Bolko” pochodzi od imienia wiekowego dębu – pomnika przyrody zlokalizowanego na terenie podworskim i stanowiącego do momentu utworzenia ścieżki główną atrakcją turystyczną okolicy. Dąb jest jednym z najstarszych i największych drzew – pomników przyrody Lubelszczyzny i Polski. Wiąże się z nim legenda, według której odpoczywał pod nim Bolesław Chrobry, z czym wiąże się imię drzewa. Według legendy dąb miałby liczyć ok. 1000 lat. Źródła ikonograficzne natomiast wskazują na Bolesława Trzebińskiego,

2. Rozlewiska Bugu stanowią ważny element kompozycyjny parku krajobrazowego.
2. The Bug flood waters constitute an important composition element of the landscape park.

zmarłego młodo w 1883 r. syna właścicieli majątku w Hniszowie, dla uczczenia pamięci którego leciwemu już wówczas dębowi nadano imię „Bolesław”¹. Obecnie wiek drzewa określa się na ok. 400 lat. Większość odwiedzających Hniszów, a także znaczna część mieszkańców nie zdawała sobie sprawy z istnienia wokół okazałego pomnika przyrody pozostałości dawnego założenia dworskiego. Jedynie najbliższe otoczenie dębu było uporządkowane, dalej znajdowały się zarośla i gęszcz chwastów utrudniających dostęp w głąb parku.

Pomysł utworzenia ścieżki przyrodniczo-historycznej w Hniszowie zrodził się z chęci ukazania, oprócz walorów przyrodniczych wiekowego dębu i nadbużańskiej przyrody, także pozostałości zapomnianego parku. Ścieżka „Bolko” została zrealizowana z inicjatywy Urzędu Gminy Ruda-Huta, dzięki zaangażowaniu pracowników i przy wsparciu finansowym Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Lublinie.

Realizacja ścieżki wymagała wielkiego nakładu pracy; konieczne było wykarczowanie dużej liczby krzewów i młodych drzew, które przez lata zaniedbań zarosły dawne aleje, wnętrza ogrodowe i miejsca, w których

dawniej stały zabudowania. Bezrobocie występujące na tych terenach spowodowało duże zainteresowanie przedsięwzięciem. W pracach porządkowych brali udział okoliczni mieszkańcy. Wykonywali prace obejmujące oczyszczenie terenu z samosiewów, zarośli, chwastów, koszenie trawy, itp. Działania takie – niewymagające specjalistycznego wykształcenia i umiejętności, lecz prowadzone pod odpowiednim nadzorem – pozwoliły wyodrębnić z zarośniętego dotąd terenu formowane aleje i szpalery drzew, wnętrza ogrodowe, otwarcia widokowe wiążące kompozycję parku z pobliskimi rozlewiskami Bugu. Możliwe stało się również określenie i wyeksponowanie lokalizacji nieistniejącego już dworu. Ścieżka powstała na podstawie niezbyt licznych materiałów ikonograficznych oraz według zasad sztuki ogrodowej XIX w. Z tego właśnie okresu pochodzą najcenniejsze i najlepiej zachowane elementy kompozycji parku w Hniszowie.

Historia majątku – w fazie prezentowanej przez ścieżkę –

3. W miejscu po dworze pozostało tylko niewielkie wyniesienie terenu.
3. Only a small elevation marks the site of the manor house.

rozpoczyna się ok. poł. XIX w. Wcześniej, w XVI w., na tym terenie istniały ogrody dworskie². Lokalizacja majątku w pobliżu przeprawy na Bugu, wśród podmokłych terenów i rozlewisk, miała znaczenie strategiczne. Mogła także wynikać z bliskości granic Wielkiego Księstwa Litewskiego³. W XVIII w. znaczące piętno na historii Hniszowa odcisnęła wojna północna (1700-1721)⁴. Przemarsze wojsk spowodowały bowiem znaczne zniszczenie majątku, czego dowodzą zachowane roszczenia odszkodowawcze jednego z właścicieli dóbr⁵. Zdeastrowano wówczas niektóre budynki; spalono część zabudowań i sprzętu gospodarskiego, zrabowano większość ksiąg i dokumentów⁶. Na skutek prowadzonych walk i niszczenia dobytku zespół dworski znacznie podupadł.

Dopiero w 2. poł. XIX w. nastąpił wyraźny rozwój majątku; wykonano wówczas meliorację terenu, zwiększono inwentarz⁷. Prawdopodobnie wtedy, na bazie istniejącego starodrzewu, powstał park o charakterze krajobrazowym i nastąpiła odbudowa starego drewnianego dworu lub wzniesienie nowego, który istniał w Hniszowie do I wojny światowej. Z okien dworu roztaczał się widok: z jednej strony na park, z drugiej w kierunku otaczających założenie wód i bagien. Do dworu z reprezentacyjnym gazonom prowadziły dwie aleje: klonowa i lipowa, rozpoczynająca się mostem⁸. Zapewne stanowiły one pozostałość po istniejących dawniej w Hniszowie ogrodach barokowych, które charakteryzowały się tego typu regularnymi rozwiązaniami przestrzennymi. Krzewy ozdobne i róże dopełniały wystrój reprezentacyjnej części ogrodu w najbliższym otoczeniu dworu.

W utrzymaną w stylu krajobrazowym przestrzeń wkomponowane zastały nowe elementy, m.in. dodatkowe grupy drzew

4. Aleja lipowa pięknie się prezentuje o każdej porze roku.
4. The linden lane is magnificent in all seasons of the year.

o nieregularnym ukształtowaniu⁹. Tendencje panujące w sztuce ogrodowej końca XIX w. nakazywały podporządkowanie kompozycji parku naturalnemu otoczeniu. Duże znaczenie w przypadku Hniszowa miały malownicze rozlewiska Bugu i naturalna forma terenu. Kompozycja ogrodów tego okresu, poprzez otwarcia widokowe, włączała w jego zasięg okoliczne łąki, pola i lasy¹⁰.

W czasie I wojny światowej dwór został spalony. Na jego podmurówce po wojnie właściciele wzniesli nowy drewniany dwór. Po II wojnie światowej majątek przeszedł z rąk prywatnych w posiadanie Skarbu Państwa.

W następnych latach rozebrano niszczący dwór; kolejno likwidowano budynki gospodarcze, wycięto znaczną część drzew, sady owocowe w większości wymarły¹¹.

W 1959 r. najstarszy dąb szypułkowy – „Bolko” – został uznany za pomnik przyrody. W 1989 r. na listę pomników przyrody wpisano także inne drzewa wyróżniające się wiekiem i rozmiarami: sześć dębów szypułkowych, iglicznię trójcierniową, dwa jesiony wyniosłe, klon zwyczajny, brzozę brodawkowatą. W 1996 r. park podworski został wpisany przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do rejestru zabytków

województwa lubelskiego jako cenny przykład założenia parkowego w stylu krajobrazowym, typowego dla poł. XIX w.¹²

Niewątpliwym elementem wzbogacającym ogród, ukształtowany przez człowieka, jest miejscowa przyroda. Swobodnie przepływająca rzeka, o nieuregulowanym dotąd korycie, umożliwia rozwój w naturalnym środowisku roślinności łąkowej i olsowej. W dolinie rzeki występują ciekawe, nierzadko chronione gatunki ptaków i zwierząt, m.in. czajka, bekas, derkacz, orlik krzykliwy, pustułka, żółw błotny, bóbr.

Istniejące do dziś elementy kompozycji przestrzennej ogrodu, choć przetrwały w niewielkim stopniu, są nadal cennym i ciekawym przykładem spójności piękna natury i dzieła stworzonego przez człowieka. Ścieżka przyrodniczo-historyczna „Bolko” podkreśla obydwa te aspekty. Zwraca uwagę zarówno na wyjątkowe usytuowanie majątku, jak i kompozycyjne i botaniczne walory zieleni parkowej.

Na trasie o długości ok. 1200 m znajduje się 8 punktów opatrzo-

nych tablicami informacyjnymi. Wyznaczono je w miejscach, gdzie wyraźniej zachowały się elementy historycznej kompozycji parku, w pobliżu nieistniejących obiektów oraz szczególnych okazy przyrodniczych i w punktach widokowych. Na tablicach umieszczono informacje dotyczące poszczególnych miejsc, ich historii, krajobrazu oraz przyrody. Dokładniej opisano ciekawsze okazy lub gatunki drzew. Tekst opatrzonego ilustracjami przybliżającym zwiedzającym przedstawiane zagadnienia. Na trasie ścieżki ustawione są ponadto ławki ze stolikami umożliwiające dłuższe zatrzymanie się w wybranym miejscu; przewidziano również miejsce na ognisko.

Trasa rozpoczyna się w pobliżu szosy prowadzącej do zabudowań wsi Hniszów. Roztacza się stamtąd widok na szpaler i zachodnią aleję lipową. Dalej trasa prowadzi w kierunku odtworzonego wnętrza ogrodowego, które jest ukazane jako jeden z podstawowych elementów współtworzących kompozycję parku. W pobliżu znajduje się pierwszy na

trasie pomnik przyrody – iglicznia trójcieniowa (*Gleditsia triacanthos* L.) o obwodzie w pierśnicy 144 cm. Gatunek ten występuje w warunkach naturalnych w Ameryce Północnej. Do Europy iglicznia sprowadzona została w 1732 r.; sadzono ją w założeniach ogrodowych baroku i okresów późniejszych¹³. Cechą charakterystyczną drzewa są trójdzielne ciernie często wyrastające prosto z pnia oraz owoce – ciemnobrązowe, skręcone strąki o długości do 40 cm¹⁴.

Kolejnym ważnym składnikiem kompozycyjnym parku w Hniszowie, eksponowanym na trasie ścieżki, są stawy i rozległe łąki. Woda często towarzyszy założeniom parkowym. Naturalne rozlewiska Bugu i bujna roślinność tworzą wyjątkowy klimat miejsca.

Na następnym odcinku trasy zwiedzający mogą podziwiać kolejne pomniki przyrody – jesiony wyniosłe (*Fraxinus Excelsior* L.) o obwodach ponad 300 cm. Drzewa te należą do rodziny oliwkowatych, występujących głównie w Europie i Azji Mniejszej, na terenach łąkowych, wilgotnych¹⁵. Brzoza brodawkowata (*Betula verrucosa* Ehrh.), charakteryzująca się brodawkami na gałązkach, jest drzewem pospolitym w Europie i Azji Zachodniej. Może rosnąć na ubogich, nawet suchych i wyjałowionych glebach – jest gatunkiem pionierskim¹⁶. Ze względu na stosunkowo krótką żywotność (do 120 lat) rzadko bywa wpisywana na listę pomników przyrody. Okaz w Hniszowie osiągnął w pierśnicy obwód 225 cm. Dęby szypułkowe (*Quercus robur* L.), rosnące w parku, mają obwody powyżej 350 cm. Są drzewami długowiecznymi, w warunkach naturalnych występują, poza Europą, na Kaukazie¹⁷. Jeden z dębów ukazany jest jako „soliter” – element kompozycyjny parku, czyli okazałe drzewo wyeksponowane na wolnej przestrzeni.

5. Fragment alei klonowej.
5. Fragment of the maple lane.

6. Na trasie ścieżki umieszczono tablice informacyjne.
6. The path features information boards.

Dalej trasa prowadzi w kierunku miejsca, gdzie dawniej usytuowany był dwór. Pozostało tu tylko niewielkie wyniesienie terenu, z którego podziwiać można widoki, jakie najprawdopodobniej roztaczały się z okien budynku.

Trasę kończy najokazalszy w parku dąb – „Bolko”. Jego obwód w pierśnicy wynosi ponad 870 cm. Potężny pień i pięknie ukształtowana korona z długimi, poziomo rozpościerającymi się konarami stanowi niezaprzeczalny dowód doskonałości natury. W pobliżu dębu latem organizowane są festyny, pikniki rodzinne, m.in. sierpniowe „Bolkowanie” – doroczna impreza regionalna zainicjowana przez Urząd Gminy Ruda-Huta.

Poza zaletami, jakie utworzenie ścieżki ma dla samego zabytkowego parku podworskiego poprzez poprawę warunków jego istnienia, dbałość o zachowane elementy i przywrócenie ich estetyki, ważne jest udostępnienie obiektu zwiedzającym i aktywizacja okolicznych mieszkańców.

Brali oni czynny udział w realizacji ścieżki i nadal uczestniczą w przedsięwzięciu poprzez bieżące utrzymanie porządku na terenie parku, m.in. w ramach programu „Zabytek” realizowanego w 2005 r. przez Powiatowy Urząd Pracy w Chełmie we współpracy z Urzędem Konserwatorskim i Urzędem Gminy Ruda-Huta. Celem programu było ograniczenie bezrobocia i zatrudnienie osób bezrobotnych przy pracach porządkowych i konserwacyjnych prowadzonych przy takich zabytkach, jak: parki, cmentarze, kapliczki i krzyże przydrożne.

Nie bez znaczenia jest także podnoszenie świadomości kulturowej lokalnej społeczności. Niektórzy z mieszkańców dopiero przy realizacji ścieżki poznali historię miejsca, w którym żyją, mogli rozpoznać i docenić

7. Schemat obecnego układu parku w Hniszowie.
7. Scheme of the present-day park configuration in Hniszów.

zachowane elementy kompozycji parku, ich powiązanie z pięknem otaczającego krajobrazu.

W Polsce, zwłaszcza w regionach o niskim stopniu uprzemysłowienia, na terenach położonych z daleka od miast, znajduje się wiele niedocenionych dóbr

kultury i przyrody w postaci zabytków architektury oraz naturalnej i kształtowanej ręką ludzką zieleni. Ich zaniedbanie powoduje nieodwracalne straty, natomiast odpowiednie zagospodarowanie i udostępnienie ludziom pozwoli zaciekawic turystów

z całego kraju swoją historią i specyfiką przyrody. Daje to szansę szczególnie tam, gdzie potrzeba inicjatyw dających zatrudnienie i poprawiających ogólny wizerunek regionu.

Przypisy

1. Archiwum Biura Notarialnego w Chełmie, księgi hipoteczne i zbiór dokumentów dóbr ziemskich Hniszów, za: M. Kseniak, L. Gralewski, *Ewidencja pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Hniszowie, gm. Ruda Huta, województwo chełmskie*, Lublin 1987.
2. Decyzja Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Chełmie, PSOZ IV-6760/12/94, z dnia 28 sierpnia 1996 r.
3. M. Kseniak, L. Gralewski, jw., s. 1.
4. A. Kersten, J. Maciszewski, *Historia*

- powszechna 1648-1789*, Warszawa 1971, s. 172.
5. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Księga Grodzka Chełmska, nr 120/20 205, k. 655, za: M. Kseniak, L. Gralewski, jw.
6. Ibidem.
7. Ibidem.
8. M. Kseniak, L. Gralewski, jw., s. 5.
9. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 552.
10. L. Majdecki, jw., s. 660-663.

11. M. Kseniak, L. Gralewski, jw., s. 5.
12. Decyzja Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Chełmie, PSOZ IV-6760/12/94, z 28 sierpnia 1996 r.
13. L. Majdecki, jw., s. 192.
14. G. Aas, A. Riedmiller, *Drzewa. Encyklopedia kieszonkowa*, Warszawa 1994, s. 92.
15. Ibidem, s. 100.
16. W. Seneta, *Dendrologia*, Warszawa 1983, s. 156.
17. G. Aas, A. Riedmiller, jw., s. 174.

THE BOLKO NATURE-HISTORICAL PATH IN HNISZÓW

Park premises deprived of buildings frequently become forgotten and vanish owing to assorted natural processes or human ventures. Eastern Poland has preserved numerous traces of nineteenth-century or older manorial complexes. One of them – the post-manorial park in Hniszów on the Bug (commune of Ruda-Huta) – includes a nature-historical path known as "Bolko" from an oak tree-monument of Nature situated within this historical premise.

Up to the opening of the path, Bolko remained the prime tourist attraction, which today encompasses also remnants of the historical premise. Due to the prolonged neglect of the object, the establishment of the path called for a great input of work, which involved also the local inhabitants.

The presentation portrays the nineteenth-century composition of the park, although its origins go back to the sixteenth century. The landscape park combined the extant regular elements of a garden

with the plants and landscape typical for the Bug river valley.

The fundamental purposes of the trail include a revitalisation of the park, its accessibility to residents and tourists, and a display of the beauty of local Nature and unique trees. This type of an undertaking offers immense opportunities for numerous parts of Poland threatened with unemployment and possessing long-forgotten parks.